

HAYIR VE ŞERRİ ÖZETLEYİCİ MUHTEVASIYLA NAHL 90. ÂYETİN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

Yener ÖZTÜRK (*)

Özet

Bu makalede, insanlık için pozitif ve negatif altı önemli hususu içeren Nahl. 90. ayet üzerinde durulacaktır. Gerek ferdin, gerekse toplum hayatının güvenliğini garanti altına alacak ilgili emir ve yasakların itikadî, ameli ve ahlakî yansımalarına dikkat çekilecektir.

Kur'an, ilahî emir ve yasakları özetleyici bu ayetiyle bir taraftan dengeli ve sağlıklı bir toplumun dayanağını teşkil eden adl, ihsan ve ita gibi, üç önemli esası bildirmiş, diğer taraftan hem bireyin hem de toplum hayatının huzur ve emniyetini ihlal eden fahşâ, münker ve bağy gibi tehlikeli adımları göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Adl, ihsan, fahşâ, münker, bağy.

Thoughts on Surah Nahl, Verse 90: a Summary of the Concept of Good and Evil

Abstract

This article focuses on Verse 90 of Surah Nahl, which contains six important positive and negative points for humanity. We scrutinize the faith, practical and ethical consequences of the relevant injunctions which ensure security of individual and social lives.

This Verse contains a concise summary of divine injunctions, and with it, the Koran proposes three important tenets on which a well-balanced and healthy community is based: justice (adl), good (ihsan) and ita. On the other hand, dangerous steps which undermines individual and social lives are listed as shameful deeds (fahsha), injustice (munker), and rebellion (baghy).

Key Words: Justice, good, shameful deeds, injustice, rebellion.

*) Yrd. Doç. Dr. Dicle Üniv. İlahiyat Fak. Kelâm Anabilim Dalı Öğr. Üyesi.
(e-posta: yenerozturk@hotmail.com)

Giriş

İnsan, yaratılmışlar içinde en üst noktaya çıkmaya donanımlı bir varlıktır. Ancak, o, bu potansiyeliyle birlikte mahiyetindeki kin, nefret, haset ve baş kaldırma gibi özellikleriyle temsil ettiği çizginin altına her an düşmeye de müsait bir varlıktır. İşte yarattığı insanın bu yönünü en iyi bilen Allah, lütuf ve merhametinin bir sonucu olarak ona yol göstermiştir; onu kendi aklıyla başbaşa bırakmamıştır. Zira gerçekleri arayan insan aklı, gerek cismanî dürtülerin, gerekse içinde bulunduğu çevrenin (hâkim kültürün) baskısı altında iyi olanı kötü, kötü olanı da iyi olarak adlandırmaya açık bir pozisyonadadır. Bu itibardır ki yüce Yaratıcı hayrı şerden¹ ayırt edebilecek bir yapıda yarattığı insana ayrıca peygamberler vasıtasıyla iyilik ve kötülüklerin *listesini* vermiştir.

Allah'ın insan aklına en son ve en kapsamlı hitabı olan Kur'an'da bu liste detaylarıyla sunulmuştur. Muhtelif sûrelerde belli münasebetlerle ve sıklıkla yer alan bu öğretiler Nahl 90. ayette özetleyici bir muhtevayla verilmiştir. İlgili ayet şöyledir:

*"Muhakkak ki Allah adli, ihsanı ve yakınlarla vermeyi emreder, fahşâyı, münkeri ve bağıy ise yasaklar, (işte O) düşünüp tutasınız diye size (böyle) öğüt verir."*²

Bu ayetle alakalı olarak gündeme getirilen kelimî mülahazalara geçmeden önce, bir makale çerçevesinde bu ilahî beyanda yer alan altı kelimenin içeriği ve birbirleriyle olan münasebetleri üzerinde durmak istiyoruz.

A. ÜÇ POZİTİF ESAS

Bütün ıslahatçıların idealinde olan güçlü ve erdemli bir toplumu meydana getirmenin temel taşlarını/sütunlarını içinde barındıran bu ayetin pozitif esaslarını sırasıyla adl, ihsan ve îta oluşturmaktadır:

1. Adl

Masdar anlamı itibariyle 'i'tidal ve istikamet üzere olmak, ölçü ve dengeyi gözetmek, herşeye hakkını vermek ve meyletmek' gibi anlamları³ ihtiva eden adl, dinî terminolojide, 'her bir hususta ifrat ve tefrit arası orta bir yol tutmak' anlamını⁴ ifade eder.

1) İnsanların düşünce ve tavırları bağlamında Kur'an dilinde hayır, Allah'ın yapılmasından razı olup insanlara emrettiği hususları, şer ise yüce Yaratıcı'nın hoşnut olmayıp yasakladığı davranışları ifade eder ki bunlarda beşerin hem dünyevî hem de uhrevî maslahatı gözetilmiştir.

2) Nahl, 16/90. Âyetin açıklamalı meâlini yapacağımız izahların ışığında çalışmamızın sonunda vereceğiz. Sahabe içinde ilmî derinliğiyle temayüz etmiş bulunan Abdullah İbn Mes'ûd'un bu âyetle ilgili olarak şöyle dediği rivayet edilir: 'Kur'an'da hayır ve şerri toptan ifade eden âyet, bu âyettir.' Bkz. Taberî, İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995, VIII, 213. Bu âyetten bir önceki âyet (89. âyet), İbn Mes'ûd'un tespitini tasdik edici bir ifadeye sahiptir: "...Sana bu kitabı herşeyi açıklayan ve müslümanlara yol gösterici (hüda), rahmet ve müjde olarak indirdik." Nahl, 16/89

Kısa, fakat özetleyici bir muhteva ve anlam derinliğine sahip olan bu ilahî beyan, geçmişte Halife Ömer b. Abdilazîz'in de (ö.101) üzerinde hassasiyetle durduğu bir âyet olmuştur. O, Cuma hutbelerini müteakiben bu âyetin okunmasına vesile olmuştur. Daha sonra bu âyetin her hutbe sonunda okunması adet haline gelmiştir. Bkz. İbnu'l-Esîr, İzzuddin, el-Kâmil fi't-Târîh, (çev.: Yunus Apaydın), Bahar Yay., İst., 1986, V, 43.

3) Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru lhyâi't-Turâsi'l-Arabî (renkli baskı), Beyrut 1996, IX, 83-85.

4) Cürcânî, Seyyid Şerif, *Kitâbu't-Ta'rifât*, ts., ys., s. 147.

Kur'an'da 'adl' ifadesiyle yer alan bu kelime, dilimizde daha çok 'adalet' şeklindeki mastarıyla kullanılır.

İfrat ve tefritten uzak düşünce ve hareket şeklinin ifadesi olan adlin/adaletin gerçekleşmesi 'hakk'a bağlıdır⁵. 'Hakk'ın⁶ dayanağı/kaynağı ise, Kur'an'a göre varlığın sahibi ve terbiyecisi olan Allah'tan başkası değildir: "*De ki, hak/gerçek Rabbinizdendir.*"⁷

Bu gerçeği selim mantığın kuralları içinde ele aldığımızda da aynı noktaya varmış olacağız: İnsanı güzel bir kıvamda var eden kim ise, onun dengeli ve uyumlu bir hayat tarzı içinde hareket ölçülerini tesis edebilecek de ancak o olabilir. Nitekim Şura suresindeki bir ayette, kendisinden görevinin icrası istenen Peygamberin adl sıfatını kazanabilmesi, bu konuda insanların keyfi istek ve arzularını hesaba katmaksızın 'ilahî emirlerin gösterdiği istikamet üzere olması' şartına bağlanmıştır: "*..Davetini yap ve emrolduğun gibi istikamet üzere ol. Onların heveslerine uyma ve de ki: Ben Allah'ın indirdiği kitaba iman ettim ve (onunla) aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum.*"⁸

Kur'an'da sıklıkla yer alan adl kavramının anlam sahasının, düşünceden fiile geniş bir dairede değerlendirilmeye tabi tutulması gerektiği kanaatindeyiz⁹. Nitekim bu ayetteki adl kelimesini böyle bir perspektiften ele alan bazı müfessirlerimiz şöyle demişlerdir: Adl, gerek itikadî, gerek amelî gerekse ahlakî her bir konuda orta yol (istikamet) üzere olmaktadır¹⁰. Şimdi bu özlü cümleyle anlatılmak istenenleri kısaca açıklamaya çalışalım:

5) Bkz. A'raf, 7/159, 181.

6) Lügatte 'hakk' kelimesi için, 'gerçek, doğru, sıdk, vakî' gibi anlamlar verilir ve zıddının bätül olduğu belirtilir. Istilahta ise bu kelime için şu tariflere yer verilir: 1. Hak, hükmün vakia (mevcut ve var olana) mutabakatıdır, mukabili batıldır. 2. Hak, inkarı caiz/mümkün olmayan sabitedir. (Bkz. Curcanî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, s. 89.)

Bu iki tarifin ortak noktası, hakkın belli bir esasa dayanmış olmasıdır. Ve yine bu tariflerde bir 'vakî'den söz ediliyor ki, bu ise, verilen hükmün ancak ona uyması, onunla mutabık olması halinde hak olacağını ve gerçeği ifade edeceğini gösterir. Bu noktadan hareketle diyebiliriz ki, insan denen varlığa uygun hükmü ancak onu var eden verebilir ki, o da yüce Yararıcı'dan başkası olamaz. Zira, kendi varlığının bile gerçek sahibi olmayan ve de her an nefsanî hazları ve özel hayatının etkisi altında bulunan insanın, fitratına mutabık ve muvafık ölçüleri (hak olanı) sağlıklı bir biçimde belirleyebilmesi mümkün gözükmemektedir. Bu ancak, onu var eden, bu itibarla onu kendisinden daha iyi bilen birisi tarafından belirlenebilir.

7) Kehf, 18/29.

8) Şûrâ, 42/15. Adl veya istikamet hayatının gerçekleşebilmesinin, elçiler vasıtasıyla verilen ölçülerle bağlı olduğunu bildiren anlamı gayet açık başka âyetler de mevcuttur. Mesela, adalet anlamını ifade eden 'kıst' kelimesinin kullanıldığı bir âyette ise şöyle denir: "*Kasem olsun ki, biz elçilerimizi açık delillerle gönderdik ve insanların adaleti (kıstı) yerine getirmeleri için beraberinde kitabı ve ölçüyü (mizanı) indirdik.*" (Hadîd, 57/25)

9) Ne var ki adl veya adalet denilince umumiyetle zihinlerde ilk uyanan, 'gelir dağılımı veya nasb/atama gibi konularda hakkaniyet ölçüleriyle hareket etme' olmaktadır. Halbuki bu sadece adlin amelî boyutuyla alakalı bir yönünü teşkil eder.

10) Beydâvî, Kadî Nasiruddin, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut 1988, I, 555, Keza bkz., Ebu's-Suûd, Muhammed, *İrşâdu Akli's-Selîm*, Dâru lhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut ts., V, 136.

a. İtikadî açıdan adl: Uluhiyet konusunda istikamet in ifadesi olan tevhid inancına sarılmak, bu mevzuda inkar veya şirk mülahazalarına düşmemek. Nitekim, İbn Abbas'a dayandırılan bir rivayette, onun 'adl'in başının tevhid-i ilah olduğunu söylediği belirtilir¹¹.

b. Amelî açıdan adl: Bu hususu iki ayrı yönden ele almak mümkündür. Birinci olarak, amelî açıdan adli, 'dünya-ahiret ve ceset-ruh arasındaki ölçünün/dengenin gözetilerek hareket edilmesi' şeklinde yorumlayabiliriz. Kur'an-ı Kerim'in 'Allah'ın sana verdikleriyle-ahiret yurdunu iste; ama dünyadan da nasibini unutma..' ¹² ayeti, dünya-ahiret dengesinin gözetilmesini emreder. Ceset-ruh arasındaki dengenin gözetilmesi için ise Hz. Peygamberin "..*(unutma ki) senin üzerinde cesedinin/bedenin de hakkı vardır*" ¹³ şeklindeki beyanını örnek olarak zikredilebiliriz.

Bu ayetin yorumu münasebetiyle 'ameller hususunda gözetilmesi gereken adl' ile ilgili olarak bazı müfessirlerimiz şöyle demişlerdir: Herhangi dünyevî bir bahaneyle/gerekçeyle ne kulluğu terketmek ne de ruhbanlık anlayışı içinde ahiret için dünyayı terketmek¹⁴. Şu halde bu noktada adlin/istikamet gerektirdiği, halk (yaratılmış dünya ve hemcinslerimiz olan insanlar) içinde Hakk'la beraber olmaktır. Burada bir hususa daha açıklık getirmemiz yararlı olacaktır. Bilindiği üzere, Hz. Peygamber'in zühde vurguda bulunan ifadeleri vardır. Hadis kriterleri açısından bir çoğu problemsiz olan bu rivayetlerin, 'dünyanın fiilen terkedilmesi olarak değil, kalben terkedilmesi' anlamında değerlendirilmesi gerekir.

Amelî adlin diğer yönüyle değerlendirilmesine gelince: Bu daha çok icrası emredilen vecibelerin yerine getirilme keyfiyetiyle alakalıdır ki bunu 'eda edilmesi istenen vecibeleri umursamazlık ve aşırılıklara düşmeksizin itidalin temsilcisi olarak yerine getirmek' şeklinde tarif etmek mümkündür. Kur'an'da, ümmet-i Muhammed'in bu niteliği haiz bir toplum olduğu şöyle ifadelendirilir: "*Sizi işte böyle ümmet-i vasat (orta yolun temsilcisi bir ümmet) kıldık ki (diğer) insanlar üzerine şahitler (hakemliğine başvurulacak, örnek alınacak kimseler) olasınız.*"¹⁵

11) Bkz., Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VIII, 213. İtikadî açıdan adl'i, 'bu âyetle alakalı olarak gündeme getirilen kelamî mülahazalar' başlığı altında yeniden ele alacağız.

12) Kasas, 58/77.

13) Buhârî, Savm, 55; Muslim, Sıyam 182.

14) Bkz. Beydâvî, *a.g.e.*, I, 555; Alûsî, *a.g.e.*, VIII, 320.

15) Bakara, 2/143. İslam, gerek ibadet, gerek muamelat gerekse cezaî müeyyideleri (ukubatı) ilgilendiren konularda hep itidali salık vermiştir. İnsan, Allah'a kullukta derinleşme yolunda farzların dışında ifa etmek istediği nafileleri gücünün nispetine göre uhdesine/üzerine almalıdır; altından kalkamayacağı ve -gücü yetmeyeceğinden- devam ettiremeyeceği nafîle ibadetlere talip olmamalıdır. Çünkü böyle ibadetlerin nefse ağır gelmesinden ötürü terkedilmesi söz konusu olabilecektir ki, bu da o şahısta terkten gelen bir kısım sıkıntıların oluşmasına sebebiyet verecektir. Bunun için bir insan dinin her konuda tavsiye ettiği itidal esprisi içinde, farz ibadetleri huşû ve tadile dikkat ederek, nafileleri ise gücünün yettiği bir devamlılıkla eda etmelidir. Hz. Peygamberin (s.a.v.) şu hadisi de bu hususu aydınlatıcı mahiyettedir: "*Allah nezdinde amellerin en sevimsisi, az da olsa sürekli olanıdır.*" (Bkz. Buhârî, İman 32; Muslim, Musafirîn 216; Ebû Dâvûd, Tatavvu 27; Nesâî, Kıyamu'l-Leyl, 19)

Kur'an'da itidale uyulması bağlamında, gerek insanın iktisadî hayatıyla ve gerekse cezaî müeyyidelerin uygulanması konusunda alakalı olarak verilen örnekler vardır: "*Onlar harcama yaptıkları*

Bugün adl/adalet denince daha çok 'ictimâî adalet' mefhumu üzerinde durulmaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki ictimâî adalet, dinin, inanç temelleri üzerinde ibadet ve muamelatıyla bir bütün olarak yaşanmasının sonucundan başka bir şey değildir.

c. Ahlakî açıdan adl: Yüce Yaratıcının insan fıtratına yerleştirdiği duyguları ifratkar veya tefritkar açılımlardan uzak tutarak istikamet çizgisine çekmek: Bu cümleden olmak üzere, bir insanın, potansiyel olarak sahip kılındığı akletme duygusunu, demogoji taşkınlığına veya hiçbir şeye kafa yormama tefritliğine düşmeksizin yerinde ve yeterince (hikmet) çizgisinde; mevcut gazap/öfke duygusunu saldırganlık veya korkaklığa dönüştürmeksizin 'cesaret/şecaat' ekseninde; sınır tanımaz bir taşkınlığa veya köreltmeye açık bulunan şehevî duygusunu meşru daireyle yetinmenin ifadesi olan 'iffet' yörüngesinde işletmesi gerekir. Bu örnekler çoğaltılabilir. Seyyid Şerif Cürcanî, *Şerhu'l-Mevakif* isimli eserinde insan fıtratında var olan bu duygularla ilgili olarak bir değerlendirme yaptıktan sonra, adlin/adaletin gerçekleşmesinin 'hikmet-şecaat- iffet' üçlüsünün birlikteliğine bağlı olduğunu belirtir¹⁶.

Adl/istikamet adına, Yaratanın ve O'nun yetkili kıldığı görevlilerin (peygamberlerin) belirlediği çerçevenin ötesinde bir kısım zorlayıcı unsurlar ortaya koymak ve pratikte de bunları uygulamaya çalışmak şer'î sınırların dışına taşımak demektir ki bu Kur'an dilinde 'haddi aşmak' veya 'zulüm' olarak adlandırılır¹⁷.

2. İhsan

Lügat anlamı itibariyle ihsan kelimesi iki şekilde kullanılır. Birincisi 'ahsenehu' şeklinde olup birşeyi güzel yapmak anlamına gelir. Diğeri ise, 'ahsene ileyhi' biçiminde olup birisine iyilik etmek manasını ifade eder¹⁸. Dilimizde ihsan daha çok bu ikinci anlamıyla bilinmektedir. Ancak bu ayet her iki manayı da içine almaktadır¹⁹.

Temelde 'hasen/güzel olanı yapmak' anlamına gelen bu kelimeye ıstılah olarak çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Müfessirlerimizin bir kısmı ilgili ayetteki bu ifadeyi, farz olan vecibelere ilaveten yapılanlar anlamında 'nedb veya nevafile' şeklinde yorumlamışlardır²⁰. Bizce böyle bir yorum yanlış olmasa da kapalı ve eksik kalmaktadır. Nitekim bu

rında, ne israf ne de cimrilik ederler; ikisi arasında orta bir yol tutarlar." (Furkân, 25/67) ; "Kim zulmen öldürülmüşse biz onun velisine (kısas için) bir salahiyyet vermişizdir. (Ancak bu veli) katilde (kısasta) ileri gitmesin." (İsrâ, 17/33)

İslam çeşitli ictimâî ve ticarî muamelelerde de herkesin, sahip olduğu hakları elde edebilmesi için adaletin gözetilmesine vurguda bulunur. Dahası, İslam herkese, -ahlakî, ictimâî, iktisadî, kanunî veya siyasi olsun- tüm haklarının hakettiği ölçüde verilmesini emreder. Böylece o, zihinlere yerleştirmeye çalıştığı bu türden bir adalet anlayışıyla, sosyal bünyede aşırılıklardan uzak dengeli ve uyumlu bir hayat tarzını yerleştirmeye çalışır: "Ey iman edenler, Allah için hakkı ayakta tutan adaleti gözetin şahitler olun..." (Mâide, 5/8)

16) Bkz. Curcanî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, (Siyakutî haşiyesiyle birlikte) Matbatu's-Seâde, Mısır ts., VI, 130. Keza bkz., İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr, *Kanûnu'l-Tevîl*, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1990, s.152.

17) Bkz. Bakara, 2/229.

18) Daha geniş bilgi için bkz. İsfehânî, *el-Müfredât*, s.170-171.

19) Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Yay., İst., 1976, V, 3117.

20) Mesela bkz. Zemaşşerî, Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1995, II, 605; Nesefî, Ebu'l-Berekât, *Tefsîru'n-Nesefî*, Kahraman Yay., İst., 1994, II, 697.

inceliğin farkında olan M. Alûsî (ö. 721) şöyle der: Buradaki ihsan, amellerin (iş ve ibadetlerin) lâıyıkıyla yerine getirilmesidir ki, bu da amellerin hem kemmiyet (nicelik) hem de keyfiyet (nitelik) yönüyle ilgilidir²¹. Şimdi bu iki yönüyle ihsan mefhumunu ele alalım:

1. Kişinin üzerine farz olarak belirlenmemiş (vacibattan/feraizden olmayan) iş ve ibadetlerinin ihsan şuuruyla olan alakasını şöyle izah edebiliriz: Mesela, inanan bir şahsın ramazan orucu dışında tutmaya çalıştığı oruçları doğrudan onun ihsan duygusuyla ilgilidir. Çünkü o burada böyle birşeyi mecbur tutulmadığı, zorlanmadığı halde yapmaktadır. Bu, onun, lütfu ve inayeti sonsuz olan Rabbe karşı bir vefa duygusu içinde gönünden gelen bir karşılığın (ihsanın) ifadesidir. Nitekim, gece boyu ayakları şişinceye kadar Allah'a teveccühte bulunan Hz. Peygamber'e 'niçin böyle yapıyorsun ya Rasullelah, Allah senin geçmiş gelecek günahlarını affetmiştir' diyen Aişe'ye o, "Ben (rabbine) çokça şükreden bir kul olmayayım mı"²² şeklinde karşılık vermiştir. Bu durumu başka bir örnekle de ele alabiliriz: Toplum oluşturana fertler arasında huzur ve dengenin sağlanması hikmetine yönelik olarak adl ölçüleri içinde belli bir miktarı (zekat görevini) farz olarak tayin eden din, 'hayırda israf yoktur' anlayışıyla, insanları sürekli olarak ihsan kuşağında (daha fazla hayır anlayışı içinde) hareket etmeye teşvik etmiştir.

2. Yapılan iş ve ibadetler çerçevesinde ihsan kelimesinin keyfiyet yönünden ifade ettiği anlama gelince: Bunu, 'kişinin ister Allah'a, ister kendi hemcisine karşı isterse diğer canlı varlıklara karşı yerine getirmesi gereken vazifelerini hasen (güzel) bir surette yapması' şeklinde ifade edebiliriz. Bu cümleden olmak üzere insanın sergileyebileceği ihsanı üç kısımda ele alabiliriz:

a. Allah'a karşı ihsanı: Bu anlamdaki ihsanı, Hz. Peygamber 'ihsan, Allah'ı görüyor gibi O'na kulluk yapmandır'²³ şeklinde dile getirmiştir ki, bu 'sonsuz kerem, kemal ve azamet sahibi yüce Allah'a karşı insanın kulluğunu O'nu görüyormuşçasına en güzel bir surette yapması' gerektiğini ifade eder.

b. Hemcinslerine (insanlara) karşı ihsanı: Kişinin hemcinslerine karşı olan ihsanı, daima onların dünyevî-uhrevî mutluluk ve huzuruna yarayacak şekilde hareket etmesidir. Kur'an, insanın kendisi dışındakilerle ilişkilerinin huzur ve ahenk içinde yürümesini sağlayacak bir temel/esas olarak belirlediği adalet prensibi üzerine ihsan şuurunu da yerleştirmeyi hedeflemiştir. Böylece o, ifrat ve tefritten uzak kesin ve şaşmaz ölçülerinin yanına inceliği ve letafeti de koymuştur. Sözelimi, adaletin tesisi için infakı emreden İslam, aynı zamanda bu görevin insanları rencide etmeksizin ve minnet altında bırakmaksızın yerine getirilmesini de istemiştir²⁴. Ve yine ilgili prensibiyle katil konusunda ölenin velisine misliyle mukabele hakkını getiren bu din, müsamaha etmek isteyen herkesin önüne kapıları açık tutmuştur; adlin de ötesine geçmek ve böylece ictimai yarala-

21) Alûsî, Mahmûd, *Ruhu'l-Meanî*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1997, VIII, 321. Bu görüşü paylaşan diğer bir kişi de Ebu's-Suûd'dur. Bkz., *İrşadu Akli's-Selim*, V, 136.

22) Buharî, Teheccud 6; Muslim, Munafikîn 79.

23) Buharî, Tefsir-u sure (31) 2; Muslim, İman 57.

24) Bkz. Bakara, 2/262, 264.

rı tedavi etmek ve fazilet kazanmak isteyenlerin önüne engeller dikmemiştir²⁵. Nitekim ihsanı bu açıdan ele alan R. el-İsfehânî 'ihsan, iyiliğe fazlasıyla, kötülüğe ise daha azıyla karşılık vermektir' der²⁶.

Ebu'l-A'lâ el-Mevdüfî bu ayetteki ihsan kavramının muhtevasına 'cömertlik, hoşgörü, aff, merhametli olma, nazik olma, bencil olmama' gibi anlamların da dahil olduğunu belirttikten sonra, ihsan kavramını adalet kavramı ile birlikte şöyle ele alır: Adalet sağlıklı ve dengeli bir toplumun temeli ise, ihsan onun mükemmele erişmesidir. Bir taraftan adalet toplumu hakların çiğnenmesi ve zulümden korunurken, diğer taraftan ihsan toplumu zevkli yaşamaya değer bir hale sokar. İhsan şuurunun oluşmadığı bir toplumda, sevgi, şükran, cömertlik, fedakarlık, samimiyet ve müsamaha gibi hayatı zevkli/yaslanır kılan yüce değerlerin oluşmasını sağlayan insanî nitelikler oluşamaz²⁷.

c. Diğer canlı varlıklara karşı ihsanı: Bunu, 'insanın onlarla ilgili olarak yerine getirmesi gerekli olan bir görevi ihsan ruhuyla yapması' şeklinde yorumlayabiliriz. Mesele, kişinin mülkiyetindeki bir hayvanı, hayatını devam ettirecek kadar doyurması onun için bir görevdir, ötesiyle (daha güzeliyle) ona muamelede bulunması ise bir ihsandır. Bunun gibi insanın bir hayvanın kesim işini ona eziyet vermesizin gerçekleştirmeye çalışma gayreti de, ona karşı sergilenmesi gereken ihsan ruhuyla ilgili bir durumdur. Nitekim baş tarafı umum varlıkla, son kısmı ise hayvanata karşı gösterilmesi gereken dikkat ve itina ilgili olan bir hadiste şöyle denir:

*"Allah herşey hususunda ihsanla muameleyi yazdı (emretti.) Binaenaleyh, (meşru olan) bir katli gerçekleştirdiğinizde onu güzelce (ihsanla) yerine getiriniz. Keza, kestiğiniz bir hayvanın kesimini güzelce (ihsanla) yapınız; sizden biri önce bıçağını bilesin, sonra keseceği hayvanın yanına varsın."*²⁸

Özetle ifade edecek olursak, ihsan mefhumunun anlamı son derece geniştir. Bu ayete yer alan ihsan ile emir, insanın ilişkili yaşadığı her bir canlı varlıktan kendi hemcinsine, ondan Rabbiyle olan münasebetlerine kadar her bir muamele ve görevi içine alır.

3. İtâ

İdeal bir toplum inşa etmek için Kur'an'ın üçüncü pozitif esas olarak dikkatlerimize arzettiği hususlardan birisi de itâ'dır. Kelime olarak 'vermek' anlamına gelen itâ, Kur'an dilinde 'ihtiyaç sahibi kişilerin ihtiyaçlarını gidermek için yapılan yardım' manasında kullanılır. Burada i'ta'nın, ihsanın özel bir uygulaması olarak zikredildiği görülmektedir.

Kur'an'ın 'zi'l-kurba' ifadesiyle yakınlara yardımı özellikle zikretmesinin sebebi, onların bu konuda öncelikli olarak düşünülmesine dikkat çekmek içindir. Şu halde bundan, 'imkan sahiplerinin yardımlarını sadece yakınlarına yapması gerekir' gibi bir anlam çıkarılamaz. Bu yardımlaşma akrabalık taassubuna dayalı bir yardımlaşma olmayıp merkezden muhite doğru genişleyen bir dayanışmadır.

25) Bu açıdan şu ayeti örnek olarak zikredebiliriz: "Eğer ceza verecekseniz, size yapılanın misliyle ceza verin. Ama (bunu istemeyip) sabrederseniz, elbette bu (tavır) sabredener için daha hayırlıdır." Nahl, 16/126.

26) İsfehânî, Râğib, *el-Müfredât*, Kahraman Yay., İst., 1986, s.171.

27) Mevdüfî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'an*, İnsan Yay., İst., 1986, III, 48-49.

28) Muslim, Saýd, 57; Ebu Davud, Edahî 11; Tirmizî, Diyât 14.

Bizce bu tarz bir ifade şeklinde şöyle bir incelik de söz konusudur. Dikkat edilirse, bu ayette hayrı özetleyen üç kelimenin sonuncusu olarak doğrudan, 'vermek' anlamına gelen *îta* kelimesi kullanılmaktadır. Farklı anlamlara açık bu kelimenin herhangi bir kayda bağlı olmaksızın mutlak olarak zikredilmesinden hareketle, 'bu emrin muhtevasına sadece zekat vermek gibi bir anlamın değil, aynı zamanda ihtiyaç halinde, nafaka vermek, ödünç vermek ve borç vermek gibi manaların da dahil olduğunu düşünebiliriz.

Yerine getirilmesi emredilen her bir verme/yardım türü, gerek akrabalık bağı bulunan insanlar arasında gerekse, toplumun diğer fertleri arasında gönül birliğinin oluşumuna sebepler açısından katkı sağlayabilecek en etkili yollardan birisidir. Bunun içindir ki Kur'an bu hususa çeşitli münasebetlerle vurguda bulunarak önem ve lüzumuna dikkat çeker. Yerine getirilmesi emredilen bu görevin, kalplerdeki negatif duyguları silip onun yerine sevgi ve şefkate dayalı bir dayanışmanın vesilelerinden birisi olarak fonksiyon icra etmekte olduğu bilinen bir gerçektir. Zira *îta*/verme, vereni gurur ve kibirden, ona muhtaç durumda bulunanı (verileni) ise, haset ve nefret gibi olumsuz duygulardan temizlemektedir.

Dikkatle baktığımızda ard arda zikredilen bu üç kavramın birbirleriyle irtibatlı oldukları görülecektir. Şöyle ki, gerek düşünce gerekse amelî planda her bir 'güzellik sergileme'nin adı olan ihsan duygusunun gelişebilmesi, ancak, temeli ölçü ve istikamete dayalı 'adl' zemininde mümkün olabilir. Bunun gibi, yardımlaşma ve vefa duygusunun somut ve üstün bir örneği olan 'îta' da ancak adl zemininde gelişen 'ihsan' şuuru içinde varlık bulabilir.

B. ÜÇ NEGATİF HUSUS

Ayet-i kerimenin ikinci kısmı, gerek fert gerekse toplum hayatını tahrip edici tavırları/fiileri üç kelimeyle dikkatlerimize arzeder. Şimdi bunları sırasıyla ele alalım:

1. Fahşâ

Lügatte fiil olarak 'aşırı gitmek, çirkin olmak ve haddi aşmak' gibi anlamlara gelen²⁹ bu kelime R. el-İsfehânî'ye göre Kur'an dilinde 'söz ve fiildeki çirkinliğin büyüklüğü'nü ifade için kullanılır.³⁰ Fahşâ'yı 'fevâhiş' (fâhiş olanlar) kelimesi ile açıklayan Zemahşerî'ye göre ise bu kelime, 'Allah'ın koyduğu hududu/sınırı aşan'³¹ anlamına gelir. Curcânî ise *Tarifât*'ında bu kelime için şöyle der: Fahşa, tab-ı selimin kendisinden kaçındığı ve akl-ı müstakimin kendisini noksan bulduğu şeydir³². Fahşâ'nın anlam alanıyla ilgili olarak yapılan bu tariflerin ortak noktasının, 'gerek söz gerekse fiil bazında olsun haddi aşan her türlü taşkınlık' olduğunu görürüz. Nitekim bu kelime bizim dilimizde de kullanılır. Sözelimi biz 'fahiş fiat' veya 'fahiş hata' gibi nitelemelerde bulunuruz. Açıktır ki, bununla biz söz konusu noktalardaki aşırılığa dikkat çekmiş olmaktadır.

29) Abdulkâdir er-Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1967, s. 492.

30) İsfehânî, *el-Müfredât*, s.562; Fîrûzâbâdî, Mecduddin, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut ts., II, 293.

31) Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 605.

32) Curcânî, *et-Ta'rifât*, s. 165.

Kur'an'da bu kelime ‘..fâhişeten’³³ şekliyle de geçer ki, buralarda doğrudan zina fiilinin fahiş özelliğini niteleyici bir sıfat olarak kullanılır. Zaten ilgili ayetlerin kontekstine dikkatle bakıldığında bu ifadeyle zina anlamındaki fuhşun kastedildiği açıkça görülür. Ancak, üzerinde durduğumuz bu ayetteki ‘el-fahşâ’ kelimesi için böyle bir kontekst söz konusu değildir. Bu itibarla, burada mutlak bir ifade olarak gelen fahşânın muhtevasına, kelimenin lügat anlamı içerisine girebilecek diğer fahiş söz ve fiillerin de dahil edilmesi gerekir. Bunun gibi, Ara’f suresinin “*De ki: Allah fahşâyı emretmez...Rabbim adaleti emretmiştir*”³⁴ şeklindeki ayetinde yer alan fahşâ kelimesi de, adl kelimesinin mukabili bir anlamda kullanılmıştır. Bu da bize bu kelimenin anlam alanının yalnızca zinayla sınırlı olmadığını göstermektedir.

Bu ayette geçen fahşâ kelimesinin karşılığı klasik tefsirlerimizde genelde ‘zina’ anlamındaki ‘fuhuş’ kelimesiyle karşılanmaya çalışılır. Tabiatıyla zinaya bakan yönüyle böyle bir yaklaşım doğrudur, çünkü zina fiili de, Tabatabaî’nin de *el-Mîzan*’ında belirttiği gibi, ırz/namus sınırlarının ihlali anlamına gelmiş olması bakımından o da bir taşkınlık çeşididir; haddi aşmayı ve aşırı gitmeyi (fahişliği) ifade eder³⁵. Ne var ki, insanın fahşâsı (fahiş tavırları) içerisinde en yıkıcı olanı zina fiili olsa da o yalnızca bununla sınırlı değildir, zira fahşânın gerek itikadi, gerek ahlakî gerekse amelî boyutta tezahürleri söz konusudur. Nitekim Mevdudî, zina gibi, hak ve sınırların ihlalinin söz konusu olduğu hırsızlık, soygun ve iftira/kazif gibi diğer bir kısım fiillerin de bu kavramın içerisine girdiğini³⁶ söyler. Zira, söz konusu bu fiillerin hepsinde başkalarının hak ve sınırlarına tecavüz söz konusudur.

2. Münker

İnkâr kelimesinin ism-i mef’ûlü olan münker, lügat olarak ‘tanınmayan, yadırganan’ anlamına gelir³⁷. Nitekim, bu kelimeyle ilgili olarak Tehânevî, ‘münker, maruf’un zıddı olup ‘şaz’ anlamında kullanılan bir kelimedir’ der³⁸.

Kur’an’da genellikle ‘iyi olarak bilinen, kabul gören’ anlamındaki maruf kelimesin mukabili olarak kullanılan³⁹ münker kelimesi için çeşitli yorumlar getirilmiştir. Mesela Fahrüddin Razî bu kelimenin anlam içeriğini geniş bir perspektiften ele alarak, münkerin hem Allah’ı inkâr anlamına, hem de herhangi bir din ve adette bilinmeyen (yer almayan) bir şey/fiil manasına gelebileceğini belirtmiştir⁴⁰. Diğer bir kısım yorumcular da, münkeri belli bir açıdan ele alarak, onu ‘işleyenlerin yadırganmasına sebep olan davra-

33) Mesela bkz., Al-i İmrân, 3/135; Nisâ, 4/15, 19, 22; A’râf, 7/80; İsrâ, 17/32.

34) A’râf, 7/28.

35) Tabatabaî, Muhammed b. Huseyn, *el-Mizân fi Tefsiri'l-Kur’ân*, Matbuatu İsmailiyyân, İran 1972, XII, 233.

36) Mevdûdî, *a.g.e.*, III, 49.

37) Fîrûzâbadî, *a.g.e.*, II, 154.

38) Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâfu Istilâhâtî'l-Funûn*, Kahraman Yay., İst., 1983, II, 1393.

39) Mesela bkz. Al-i İmrân, 3/104, 110, 114; A’râf, 7/157; Tevbe, 9/67; 71, 112; Hâc, 22/41.

40) Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut 2000, XX, 82. Keza bkz., Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, V, 3118.

nışlar' olarak görmüşlerdir⁴¹. Ayrıca münkeri 'aklin yadrgadığı/garipsediği şey' olarak değerlendirenler de olmuştur⁴². Ragıb el-İsfehanî ise münker için 'çirkinliğine/kötülüğüne sahih akılların hükmettiği fiiller' veya 'çirkin veya güzel görülmesi konusunda aklin tevakkuf etmesiyle (susup durmasıyla) şer-i şerifin çirkinliğine hükmettiği fiiller' şeklinde bir tarifte bulunur⁴³.

Nelerin münker tavırlar olduğu hususuna cevap olarak ise, tefsirlerimizde mücerred yorumların dışında çok açık ifadeler bulamamaktayız. Ancak Kur'an'da bu sorumuzun cevabını bulmaya yardımcı olabilecek ipuçları mevcuttur. Mesela Araf suresinin bir ayetinde, Nahl suresindeki ayetin sıralamasına (fahşa-münker-bağy) benzer bir diziliş söz konusudur:

"De ki: *Rabbim ancak açık ve gizli fevahiş'i (aşırılıkları), ism'i (günahı) ve bağy'i (haksız istek ve arzu peşinde olmayı) ...yasaklar.*"⁴⁴

Dikkat edilirse bu ayette münkerin karşılığı olabilecek şekilde kullanılan kelime dilimize 'günah' olarak tercüme ettiğimiz 'el-ism' kelimesidir. İsfehanî'ye göre bu kelime 'kişiyi sevaptan/hayırdan geri bırakan işler'i ifade sadedinde kullanılır⁴⁵. Cürcanî ise 'ism' kelimesini 'şer'an ve tab'an kendisinden kaçınılması gerekenler'⁴⁶ olduğunu belirtir. Bu tariflerden anlıyoruz ki, ism veya münker, gerek selim fitratın gerekse dinin reddettiği her bir kötü söz ve kötü fiili içine alan bir içeriğe sahiptir⁴⁷. Nitekim Kur'an-ı Kerim '*Onlar münker bir söz söylüyorlar*'⁴⁸ ve '*Onlar işledikleri münkerden nehyetmiyorlardı*'⁴⁹ cümleleriyle gerek sözlü gerekse fiilî münker çeşitlerine işaret etmiş olmaktadır.

Burada, 'münkerin fahşadan farkının ne olduğu?' gibi bir soru akla gelebilir. Bu ayeti kerimede fahşâ ve münker şeklinde bir ayrıma giden Kur'an, diğer birçok ayetinde ise olumsuz hususların hepsini doğrudan 'münker' kelimesi altında toplar. Bundan da anlaşılıyor ki, 'her fahşâ aynı zamanda bir münkerdir'⁵⁰, şu kadar ki, münker söz ve tavırlar içerisinde başkalarının hak ve hukukunu ihlal edici olanları burada 'fahşâ' gibi farklı bir isimle zikredilerek bu kısmın -toplumun huzur ve birlikliliğini etkileyici- tehlikelerine ayrıca dikkat çekilmiştir⁵¹. Bu cümleden olmak üzere Ebu Hayyan (ö. 654) ise şöyle bir ayrıma gider. Fahşa, dünyada haddi (şer'i müeyyideyi) ahirette ise cezayı gerektiren söz

41) Bkz. mesela, Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, I, 555; Alusî, *Rûhu'l-Meânî*, VIII, 321; Bkz., Ebu's-Suûd, *İrşâdu Aklî's-Selîm*, V, 136.

42) Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, 605; Neseî, *Ebulberakât*, *Tefsîru'n-Neseî*, Karaman Yay., İst., 1994, II, 697.

43) Bkz. İsfehânî, *el-Mufredât*, s.770.

44) A'râf, 7/33.

45) İsfehânî, *el-Mufredât*, s. 9.

46) Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 9.

47) Selim fitratlarda rahatsızlıklara/huzursuzluklara sebep her bir söz ve bir tavır içine alması yönüyle münker, 'evrensel doğru ve güzelliklerin tersine sergilenen tavırlar olarak da tarif edebilir.

48) Mucadele, 58/2.

49) Mâide, 5/79.

50) Tabatabâî, *el-Mizân*, XII, 233.

51) Bkz. Tabatabâî, aynı yer.

ve fiillerdir. Münker tutum ve fiillere gelince bunlar için dünyada cezaî bir müeyyide söz konusu olmayıp yalnızca ahirette sorumluluk ve cezayı gerektiren söz ve fiillerdir⁵². Doğrusu, Tabatabaî ve Ebu Hayyan'ın yaklaşımları bize de makul gelmektedir.

3. Bağy

Bağy, kök anlamı itibariyle 'taleb etmek, birşeyin peşinde olmak' anlamlarına gelir,⁵³ Şu kadar ki, bağy normal bir talepten ziyade -ister hayra isterse şerre doğru olsun- insanın normalin üstündeki aşırı talebini ifade eder. Bu da iki kısımdır. Birincisi, adl sınırından ihсан'a doğrudur ki, bu övgüye layık bir taleptir. İkincisi, hak olandan batıla doğrudur ki bu ise zemme müstehaktır⁵⁴.

Şüphesiz ki bu ayette söz konusu edilen bağy, yasaklanmış kısmıyla ilgili olup, kişinin, bir kısım nefsanî saiklerle rahatsızlık duyduğu kişi/kişiler hakkında olumsuz arzular/talepler içine girmesini ifade eder. Bir diğer ifadeyle bu türden bir bağy, kişinin doğrudan fiilî zulüm, i'tidâ ve tuğyânını ifade etmekten ziyade, onun bu fiiller için hazır durumda bulunduğu haleti belirtir. Nitekim Zemahşeri bu kelimeye 'Zulümle (maksada) uzanma isteği/talebi'⁵⁵ anlamını verir. Bu türden olumsuz duygular içinde bulunanların zulme yönelmeleri kaçınılmaz olacaktır. İşte negatif anlamdaki bağyin kişiyi/toplumları sürüklemiş olduğu böyle bir sonuç itibariyledir ki umumiyetle tefsirlerimizde bu kelime-nin anlamı doğrudan 'azgınlık veya zulüm' olarak verilmiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki pozitif esaslarda birbirini netice verme halinin burada da geçerliliğini koruduğu kanaatindeyiz. Fahşa, münkerin münker de bağyin kaynağıdır. Şöyle ki, insanın ölçüsüzlükten kaynaklanan haddi aşkın tavır ve fiilleri (fahşâ), zamanla onda münker olarak isimlendirdiğimiz diğer kötülüklerin hayat bulmasına zemin oluşturur. İnsan fitratında evrensel doğru ve güzelliklerin aleyhine olarak hükmünü icra eden bu kötü düşünce ve fiiller (münker) ise, nihayetinde insanı, sonu zulme varan haksız talep ve arzulara (bağye) götürür.

Bu izahlar ışığında âyetin açıklamalı mealini şu şekilde verebiliriz:

"Şüphesiz ki Allah, düşünce ve fillde istikamet içinde olmayı (adli), gerek yerine getirilmesi istenen vecibeleri güzel bir surette ifa etmeyi, gerekse, bu görevlerin ötesinde güzellik ve iyilik sergilemeyi (ihسانی) ve bu şuurun somut ve üstün bir örneği olarak yakınlardan başlamak suretiyle ihtiyaç sahiplerine vermeyi (itayı) emrediyor; ahlaki sınırları/ölçüleri aşan tavır ve adımları (fahşayı), dinin ve selim fitratın tanımadığı her türlü kötülük ve fenalığı (münkeri) ve de haksız talep ve zulmü (bağyi) yasaklıyor. O düşünüp tutasınız diye size böyle öğüt veriyor."

52) Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahru'l-Muhît*, Dârü'l-Fikr, Lübnan 1992, VI, 586. Keza ' bkz., Alûsî, *Rûhu'l-Meânî*, VIII, 321.

53) Bkz. Fîrûzâbadî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, IV, 305; Abdulkâdir er-Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, s. 59.

54) İsfehânî, *el-Mufredât*, s.72.

55) Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 605. Keza bkz., Neseî, *Tefsîru'n-Neseî*, II, 697.

C. AYETLE İLGİLİ OLARAK GÜNDEME GETİRİLEN BAZI KELAMİ MÜLAHAZALAR

1. Adl kelimesiyle ilgili olarak:

Bu ayette geçen adl kavramı üzerinde bazı kelamcılar kalamî açıdan yorumlar getirmişlerdir. Şüphesiz ki bunlar içerisinde en dikkat çekenini bir Eş'arî kelamcısı olan Fahrüddin Razî'dir. O Allah'ın adli emretmesini itikadî konular bağlamında ifrat ve tefritten uzak orta yolun gözetilmesi olarak ele alır ve görüşlerini maddeler halinde şöyle sıralar:

1. Kaipatın herhangi bir ilahının olmadığını, yani onun başıboş sahipsiz olduğunu söylemek 'ta'tîl'dir (inkardır), bir ilahtan daha fazlasını kabul etmek ise şirk'tir ki, dinde her iki durum da kınanmıştır. Adl ise, her halükarda tek bir ilahın varlığını kabul etmektir ki, bu insanın 'Allah'tan başka ilah yoktur' demesidir.

2. Bunun gibi, ilahın varlığı bağlamında onun bir şey olmadığını ileri sürmek de bir ta'tîldir. 'O cisimdir, cevherdir, uzuvlardan müteşekkildir ve bir mekandadır' demek ise bir teşbihtir. Adl ise, cisim ve cevher olmaktan, uzuvları ve parçaları bulunmaktan, bir mekanda bulunmaktan münezze olmak şartıyla mevcut ve hakiki bir ilahın bulunduğunu söylemektir.

3. İlah, 'ilim ve kudret sıfatı olmayan bir varlıktır' demek, onun sıfatlarını yok saymak demek olacağından bir ta'tîldir; onun sonradan meydana gelmiş ve ve değişen sıfatları haiz olduğunu söylemek ise katıksız bir teşbihtir. Adl ise, onun, hadis olmayan, değişmeyen sıfatları olduğunu kabul etmekle beraber, alemin ilahının, alîm, kadîr ve hayy vb. olduğunu söylemektir.

4. Kulun kudreti ve iradesinin olmadığını söylemek katıksız cebirdir; onun, fiillerini gerçekleştirme konusunda müstakil (bağımsız) olduğunu söylemek ise mahza kudret (kendi kendisini idareye sahip mutlak bir kudrete sahip olduğunu iddia etmek) demektir. Bu ikisi de mezzum (kınanması gereken) anlayıştır. Adl ise, kulun fiilini Allah'ın kendisinde yaratmış olduğu (yani eylem anında vermiş olduğu) güçle yaptığını bilmektir.

5. Allah'ın, kulunu yapmış olduğu günahlardan ötürü sorumlu tutmayacağını ileri sürmek, büyük bir umursamazlık (müsahele) tir. O'nun kendisini bilip kabul eden kulu-günahı sebebiyle cehennemde ebedî bırakacağını söylemek ise, son derece katı ve sert (ifratkar) bir tutumdur. Adl ise, 'lailahe illallah' deyip de manasına o şekilde inanan herkesin cehennemden çıkacağını kabul etmektir⁵⁶.

İtikad hususundaki adlin/itidalin nazarı dikkate alınmasıyla ilgili olarak vermiş olduğu bu örneklerle Razî, ağırlıklı olarak Ehl-i sünnet kelamcılarının yaklaşımlarına tercüman olmuş bulunmaktadır. Razî, burada dikkat edilirse, özellikle bir ve ikinci maddelerde ilah hakkında inkar, şirk ve teşbih gibi derin yanılgılara düşen Muattıla, Müşebbihe ve Mücessime gibi çeşitli anlayış ve fırkalara⁵⁷ göndermede bulunur. Razî üçüncü maddeki vurgusuyla, sıfatların nefyini benimseyen Cehmiyye ve Mutezileye; dördüncü maddede ise hususıyla 'fiillerin oluşumu' konusunda Mutezilenin izahlarının adl ile telif

56) Râzî, *Mefatihü'l-Ğayb*, XX, 82. Keza bkz., Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, I, 554.

57) Bu fırkalar ve görüşleri hakkında geniş bir bilgi için bkz., Şehristânî, Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut 1994, I, 75-80; İrfan, Abdulhamîd, *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, (çev.: Saim Yeprem), Marifet Yay., İst., 1994, s. 222-225.

edilemeyeceğine işaret etmiş olmaktadır⁵⁸. Son maddede ise, amellerin imanla münasebeti konusunda gevşek bir tavır sergileyen bir kısım mürciî anlayışların ve de bu noktada onların zıt kutbunda bulunan katı bir kısım haricî fırkaların yanlışlarına dikkat çekmektedir.

2. Münker kelimesiyle ilgili olarak:

Bu ayette geçen münker kelimesiyle ilgili olarak yapılan yorumlarda da kalamî bakış açılarının öne çıktığını görüyoruz. İtikadî konularda Ehl-i sünnet kelimcilerinin çoğunluğunun yaklaşımını öne çıkaran müfessirlerde ayetteki münker kelimesi genellikle 'dinde ve herhangi bir adette kabul görmeyen, reddilen anlayış ve fiiller'⁵⁹ olarak tarifini bulurken Mutezilî anlayışta bu kelime için daha çok akla vurgu yapılır. Mesela meşhur müfessirlerimizden Zemahşeri (ö.538), münker için 'aklın yadırgadığı/reddettiği şeyler'⁶⁰ anlamında 'ma tunkiruhu'l-ukûl' ifadesini kullanır.

Hatırlanacağı üzere, kalam ilminin 'husun-kubuh' meselesiyle doğrudan alakalı olan bu konuda Eş'arî kelimciler iyilik ve güzellikle ilgili hükmün şer'î olduğunu savunurlarken⁶¹, vahye ihtiyacı inkar etmeksizin Mutezilî kelimciler ise husun ve kubhun akliliğini benimsemişlerdir⁶². Bu konuda daha itidalli orta bir yol diyebileceğimiz yaklaşımı Ebu Mansur el-Maturidî (ö.333) ve onu takip edenlerin sergilediğini söyleyebiliriz. Maturidî'ye göre, insanın varlık ve olaylara dair bilgisi arttıkça ve bunları aklî tahlillere tabi tuttukça hüsün ve kubuh konusunda daha isabetli sonuçlara ulaşması mümkündür. Ancak bu, her aklın vahiyden bağımsız olarak bütün ayrıntılarıyla fiillere ait hüsün ve kubhu bilebileceği anlamına gelmez, zira aklın değerler konusundaki bilgi kapasitesi sınırlı olup bu sınırın ötesini bilmek vahiy ile mümkündür⁶³. Aynı zamanda bir Eş'arî kelimcisi olan Gazalî'nin akıl ve nakil konusunda yaklaşımı da oldukça dikkat çekicidir. Ona göre Allah'ı, peygamberi ve dini bilip tasdik etmemizi mümkün kılan akıl küçümsenemez. Eğer akıl değersiz ve güvenilmez bir vasıta olarak kabul edilirse onun sayesinde bilinen hususların da değersiz olması gerekir, bu ise imkansızdır. O aklı göze, nakli de güneş ışığına benzeterek, ışık olmayınca gözün, göz bulunmayınca da ışığın varlığının yeterli olmayacağını ifade etmiştir. Böylece Gazalî, dinî hüküm ve prensiplerin ancak nakle bağlı olarak vacip olacağını belirtmiştir⁶⁴.

58) Şu kadar ki, Mutezile ilgili konularda, adl ve tevhid düşüncesini gerçek anlamda kendilerinin temsil ettiğini savunmuş ve bunun için de kendilerini 'adl ve tevhid ehli' olarak isimlendirmeyi benimsemişlerdir.

59) Bkz. Râzî, *a.g.e.*, XX, 82.

60) Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 605.

61) Bkz. Eş'arî, Ebu'l-Hasen, *Kitâbu'l-Luma'*, s.71; Cuveynî, İmamı'l-Haremeyn, *el-Akîdetu'n-Nizâmiyye*, ('Akaide dair İki Risale' içinde), İfav Yay., İst., ts., s.36-37.

62) Bkz. Abdulcebbar, el-Kâdî, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s.564.

63) Bkz. Maturidî, Ebû Mansûr, *Kitâbu'l-Tevhîd*, (thk. ve tkd.: Fethullah Huleyf), el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İst., s. 223-4. Bu ekolün diğer önemli bir temsilcisi olan Neseî'nin görüşleri için bkz., Neseî, Ebu'l-Mu'in, *Tabsiratu'l-Edille*, (thk.: Claude Salame), Dımaşk 1993, I, 457-458.

64) Bkz. Gazalî, Ebu Hamid, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye Beyrut 1988, s. 4.

İlgili yaklaşımları bir noktada birleştirerek diyebiliriz ki, münker, selim fitratın/aklin hoş karşılamadığı her türlü fenalığı içine alır ki din de onları hoş karşılamaz ve bunun için yasaklar. Ama bazı zamanlar olur ki, insan fitratı yolunu yititirir ve neyin fitrata uygun olduğunu, neyin uygun olmadığını kestiremez. Ancak hak din olduğu gibi kalır ve fitratın sapmayan temsilcisi olarak görevini icra eder. Dinin buradaki fonksiyonu vazgeçilmezdir. Zira, akıl birşeyin kötü olduğu anlaşırsa da çeşitli nefsanî saikler ve hakim kültürün baskısı altında onun kötü olduğunu telaffuz edemeyebilir, bunun için de güvenilirliğinden emin olunan bir otoritenin son sözü söylemesi gerekir ki, o da dindir.

3. 'Kötülüklerin yaratılması' konusuyla ilgili olarak:

Bu ayetteki ifade biçiminin Mutezile'nin görüşlerini desteklediğini ileri süren Bağdat Ekolü Mutezili kelamcılardan Ka'bi'nin (ö.319/931) bu ayetin Allah'ın zulmü ve kötülüğü yaratmadığına birkaç yönden delalet ettiğini ileri sürerek şu iddialarda bulunur. Razi'nin tefsirinde yer verilen Ka'bi'ye ait yaklaşımlardan burada sadece ikisini zikredeceğiz:

1. Nasıl olur da, Allah, kullarda yaratmış olduğu şeyden onları nehyeder. Keza Allah, kullarını, onlarda meydana getirmeyi dilediği şeyden nasıl nehyeder? Eğer durum onların (ehl-i sünnet'in) dediği gibi olsaydı, o zaman sanki Allah, 'Allah size, sizde yarattığı şeyin aksini yapmanızı emreder ve sizde yarattığı bir takım fiillerden sizi nehyeder' demiş olurdu. Bunun ise aklın bedahatiyle batıl olduğu malumdur.

2. Bu ayette Allah Teâlâ, adaleti, ihsanı ve itâyı emrederek, fahşayı, münkeri ve bağı yasaklamıştır. Şimdi O bu şeyleri emrettiği halde, onların gereğini kendisi yapmasaydı, o zaman kendisi "Siz, insanlara iyiliği emredersiniz de kendinizi unuttur musunuz?" (Bakara, 44) ve de "Ey iman edenler yapmayacağınız şeyleri niçin söylersiniz? Yapmayacağınızı söylemeniz, Allah katında büyük bir nefretle karşılaşır" (Saff, 2-3) ayetlerinin şümülüne girmiş olurdu⁶⁵.

Razi, Ka'bi'den aktarmış olduğu bu iddialara, -gerek bunların gürültü ve kavga cinsinden yaklaşımlar olduğunu düşünmesi, gerekse daha önceden üzerinde sıklıkla durulmuş konular olması gerekçesiyle- cevap olarak bir şey söylemez. O, sadece, kullardan sadır olan bu türden kötülüklerin yaratılmasına sebep olan insandaki iradenin kullanılış biçimine dikkat çekmekle iktifa eder⁶⁶.

Ka'bi'nin görüşlerinin kritiğine geçmeden biz burada bir hususu hatırlatmakta yarar görüyoruz. Mutezile, Allah'ı tenzih düşüncesiyle, kötülüklerin icadını (var edilmesini) Allah'a dayandırmayı uygun görmez. Ne var ki, Ehl-i sünnet kelamcıları kötülükleri Allah'a bu şekilde asla isnad etmezler. Onlar sadece, kulun iradesinin yönelmiş olduğu yönde fiilin yokluktan varlık sahasına çıkarılmasını kastederler. Daha açık ifadeyle bu anlayışa göre, fiilin rengini (iyi veya kötü olarak isimlendirilmesini) iradî yönelişle kul belirlemiş olur, ancak o eylemi yokluktan varlığa çıkararak yüce Yararıcıdan başkası olmaz; çünkü her bir fiilin oluşumu çok ince bilgi ve hesapları gerektirmektedir. Şöyle ki, insan, ontik anlamda -ister iyi isterse kötü bir fiil olsun- yaptıklarının özünü, iç yüzünü

65) Râzî, a.g.e., XX, 85.

66) Aynı yer.

bilmemektedir; hangi nitelik ve gerçeklikler üzerine meydana geldiğinin farkında bile değildir. Bu ise, onun eylemlerinin bunları bilen bir güç tarafından varlık sahasına çıkarıldığını göstermektedir⁶⁷. Özetleyecek olursak bu anlayışa göre, insan, 'isteyen, sebep olan' anlamında müsebbib fail; Allah ise ontik anlamda fiilleri gerçekleştiren Yaratıcı fail'dir.

Ka'bi'nin ileri sürdüklerine gelince: Birinci olarak, o, Allah'ın nehyettiği kötülükleri yaratmasının düşünülemediğini iddia ediyor, zira bu ona göre aklın bedahetiyle gelişmek anlamına gelecektir. Ka'bi'nin bakış açısındaki farklılık ile varmış olduğu böyle bir sonucun biz tutarlı bir tarafının olmadığı düşünmekteyiz. Zira, kötü/şer olan, onun yaratılması değil, onun insan iradesiyle talep edilip sahiplenilmesidir (kesbidir.)

İkinci olarak, Kabî'nin 'Allah'ın nehyettiği/yasakladığı şeyleri yaratmasını düşünmenin, O'nun kendisine ters düşmesi anlamına geleceğini iddia etmesidir ki, bu da özü itibariyle birinci itirazındaki iddiasından farklı bir şey değildir. Yasakladığı kötülöklere, insan iradesini yönlendiren/zorlayan Allah değildir ki, böyle bir itirazın haklılığı iddia edilebilsin. Zira Ehl-i sünnet kelimcilerinin anlayışına göre, yüce Yaratıcı, bu alemde yapmış olduğu imtihan gereği kullarının gerek hayır gerekse şer isimli arzu ve taleplerini onların iradeleri istikametinde düşünceden fiile çıkarmaktadır ki, bunun Allah'ın hikmet ve adaletine ters düşebilecek olumsuz bir yanının olduğunu iddia etmek tutarlı olmasa gerektir.

D. SONUÇ YERİNE: POZİTİF VE NEGATİF HUSUSLARIN SEBEP-NETİCE MÜNASEBETİ AÇISINDAN İLİŞKİLERİ

İlk üçü hayrı diğer üçü de şerri özetleyici bir muhtevaya sahip bu ayetin, söz konusu altı kelimesinin sıralanmasında hikmetli bir dizilişin yer aldığını görmekteyiz. Hatırlayacak olursak, emredilenler kısmında sırasıyla adl, ihsan ve îta bulunmaktadır. Nehyedilenler tarafında ise yine sırasıyla fahşâ, münker ve bağı söz konusu edilmektedir. Bize öyle geliyor ki, bu ayette fahşa, adlin; münker ihsanın; bağı ise îta'nın mukabili olarak yer almaktadır. Daha açık bir dille ifade edecek olursak bu ayet bize şunu bildirmektedir: Fahşa adslizlikten, münker ihsansızlıktan, bağı ise îtasızlıktan kaynaklanmaktadır. Buna göre, adlin olduğu bir toplumda fahşâ, ihsanın hayat sürdüğü bir yerde münker, îta'nın işler olduğu bir çevrede bağı kendisine yer bulamayacaktır. Mesela, adl mefhumuyla alakalı olmak üzere, meselenin bu boyutuna dikkat çeken bir ayette şöyle denir: "(Rasulüm) Sana vahyedilen kitabı oku ve namaz kıl. Şüpheli yok ki namaz (insanı) fahşadan ve münkerden nehyeder/alıkor."⁶⁸ Amelî planda farz olan kısmıyla namaz, yerine getirilmesi gerekenler (vacibât) içerisinde bulunması itibariyle adl kavramının içeriğine dahildir. Diğer taraftan, Allah'ı görüyor gibi yerine getirilen/eda edilen bir namaz ise ihsan mefhumunun içeriğine dahildir. İşte Kur'an adl ve ihsan muhtevasına sahip böyle bir namazın, insanı fahşa ve münkerden alıkoyacağını bildirmektedir. Bu ayetin baş tarafı ise

67) Bu açıdan yapılan değerlendirmeler için bkz. Cuveynî, İmâmu'l-Haremeyn, *Kitâbu'l-İrşâd*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1995, s.80; Bakillânî, Kâdî Ebûbekr, *Kitâbu'l-Temhîd*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Beyrut ts., s.44,45; Nesefî, Ebu'l-Berakât, *el-Umde fi'l-Akâid*, (thk.: T. Yeşilyurt), Kubbealtı Yay., Malatya 2000, s.34.

68) Ankebût, 29/45.

bize, insanı fahşa ve münkerden alıkoyacak adl ve ihsan gibi kıstas ve güzelliklerin varlığı, vahyedilen kitabı okuyup özümsemeye bağlı bulunduğunu işaret etmektedir. Bunun yapılmadığı yerde, insan -tabir yerindeyse- şeytanın manyetik alanı/izleri üzerinde dolaşıyor demektir. Bu durumda insan, zaaf anlarını/boşluklarını fırsat bilen şeytanın kendisini fahşa ve münkere doğru tetiklemesine açık demektir: *"..Kim şeytanın adımlarına itiba ederse (bilmelidir ki, o sadece) fahşa ve münkeri emreder."*⁶⁹

Kısa bir tespitten sonra şimdi, pozitif esasların hükmünü icra etmemesiyle negatif hususların nasıl hayat bulduğu hususuna geçebiliriz:

1. Gerek düşünce gerekse pratik alanda sağlıklı ve dengeli bir toplumun temelini tesis edecek kriter ve pratiklerin adı olan adlin olmadığı yerde itikadî, amelî ve ahlakî haddi aşkın ölçüsüzlükler (fahşâ) kendiliğinden ortaya çıkar. Bu adeta, ışığın olmadığı yerde karanlığın kendiliğinden varlık bulması gibidir.

2. Böyle bir ilişki ihsan ve münker arasında da söz konusudur. Vefa ve sadakat duygusu içerisinde, farz olarak emredilenlerin ötesinde güzellik sergilemenin adı olan ihsanın kaybolduğu bir fert veya toplumda, kötü düşünce ve hareketlerin adı olan münkerin boy atıp gelişmesi kaçınılmaz olur. Şöyle ki, ihsanın somut örneklerinden olan cömertlik, hoşgörü, nezaket, affetme gibi inceliklerin hükmünü icra edemediği bir toplumda, onların yerini cimrilik, tahammülsüzlük, kabalık ve acımasızlık gibi -hiçbir din ve toplumda arzu edilmeyen- münkeratın insanlığı etkisi altına alması zor olmaz.

3. Maddî açıdan belli bir imkana sahip bir kişinin yakınlarından başlamak suretiyle insanlara yardım elini uzatmaya (îta'ya) yanaşmaması ise şüphesiz ki bir taraftan onun kendi içindeki olumsuz duyguların hareketlenmesine, hem de çevresindeki muhtaç insanların onun servetine karşı neticesi zulme varabilecek menfî duygu ve düşünceler (bağy) beslemesine sebebiyet verir. Evvela, bu durumun kişinin kendisini nasıl bir sonuca götürdüğünü ele alalım: Düşünce dünyalarına cimriliğin hakim olduğu insanlar, yalnızca servet artırmanın hesabını yaparlar, ama bu malda başkalarının da hakkının olduğunu bir türlü düşünmezler, daha doğrusu düşünmek bile istemezler. Zamanla bu tipler kendilerine lutfedilen imkanlar karşısında şımarıp azarlar⁷⁰ ve neticede güçlerinin yettiği herşeyde haklarının bulunduğu inancına kapılırlar. İtâ'sızlığın kişinin dış dünyasında sebep olacağı yansımalarına gelince: Açıktır ki, varlıklı insanların, ihtiyaç sahiplerine yapmış olacağı yardımlar, onlardan sevgi ve hürmet olarak kendilerine döner. Bu yapılmadığı takdirde, fakir insanlarda -yakınları dahi olsa- varlıklı insanların servetlerine karşı haset ve hazımsızlık gibi duygularından kaynaklanan göz dikmeler oluşur. Uyanmış bu düşmanlık hisleri ise sonunda o toplumu soygun ve saldırganlıkların hükmünü icra ettiği bir alana çevirir. Gerek geçmişte gerekse günümüzde bu emrin ihmalinin bir neticesi olarak vuku bulan her bir olay gösteriyor ki bir toplumda haksız ve olumsuz isteklerin ortadan kalkabilmesi, ancak, Kur'an'ın önemle üzerinde durduğu îta/infak emrinin hassasiyetle yerine getirilmesiyle mümkün olabilecektir.

69) Nûr, 24/21.

70) Kur'an insanoğlunun maruz kalabileceği bu olumsuz durumu *"doğrusu, insan kendini kendine yeterli görerek azar"* (Alak, 8-9) âyetiyle dikkat çeker.